

Burger van Vier Werelden - Klaas van Egmond

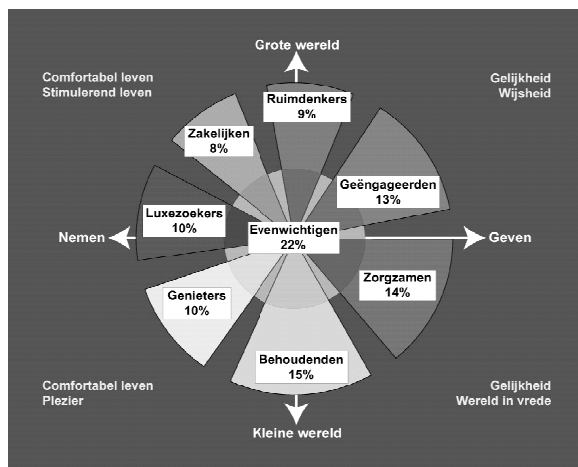
Bijdrage jaarvergadering Iona Stichting 17 maart 2006

De vraag naar de samenhang tussen waarden en samenleving is van alle tijden, maar nu opnieuw actueel door globalisering en de duurzaamheidsproblematiek. De samenleving wordt steeds meer bepaald door het spanningsveld tussen de maatschappelijke waarden en de wetenschappelijke inzichten in de draagkracht van het mondiale ecosysteem. Maar in de veelvuldigheid van die maatschappelijke waarden en de steeds grotere relativiteit van de wetenschappelijke inzichten, is de vaste grond onder de voeten weggevalen. Alle reden om het opnieuw over de samenhang tussen waarden en samenleving te hebben, en daarbij te proberen het huidige probleem te begrijpen als wisselwerking tussen de binnenwereld van de waarden en de buitenwereld van de samenleving.

Waarden zijn op twee manieren bepalend voor die samenleving:

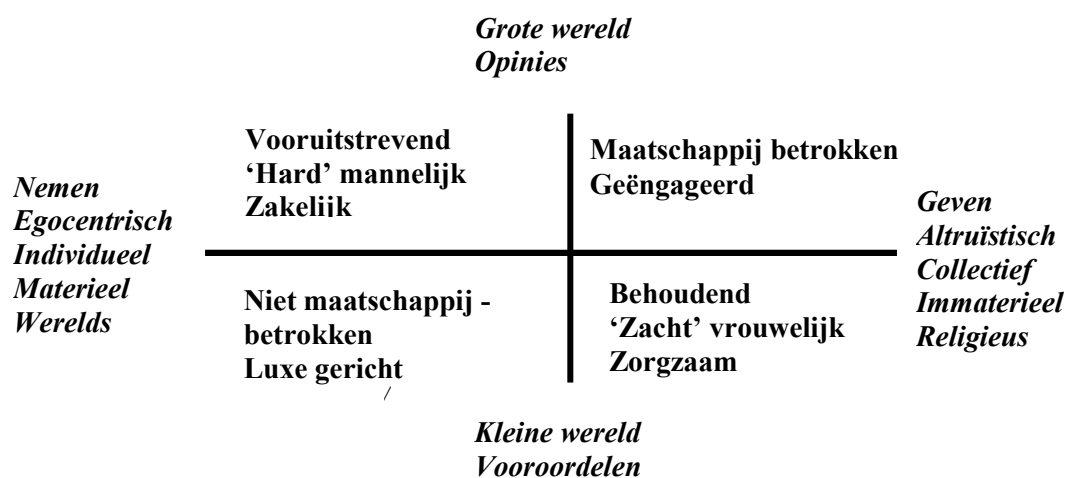
- In de eerste plaats kleuren ze de werkelijkheid omdat de waardeoriëntatie de waarneming beïnvloedt; van buiten naar binnen. Iedere waarneming vergt immers een standpunt. De samenleving en de wereld als geheel zien er vanuit verschillende richtingen steeds anders uit. Om aan die verschillende waarnemingen door middel van het denken betekenis toe te kennen moet de waarnemer zich dus bewust zijn van zijn eigen waarden: 'wie zich zelf niet kent, kan de wereld niet kennen'.
- In de tweede plaats bepalen de waarden min of meer de (uiteindelijke) doelstellingen die door mens en samenleving nagestreefd worden en de manier waarop die doelen tot werkelijkheid komen. De buitenwereld als afspiegeling van de binnenwereld; van binnen naar buiten. Ook om die reden kan de buitenwereld dus alleen begrepen worden vanuit de binnenwereld.

Welke waarden leven er dan wel in de individuele mens of in de bevolking als geheel, en kan de huidige samenleving daaruit begrepen worden? Door het Milieu- en Natuurplanbureau werden met het oog op de duurzaamheidsproblematiek in samenwerking met NIPO enquêtes uitgevoerd om zicht te krijgen op de waardeoriëntaties van de Nederlandse bevolking. Gevraagd werd naar eindwaarden -wat als uiteindelijke doelstellingen gezien wordt- en naar intermediaire waarden die daar van afgeleid zijn en meer betrekking hebben op de manier waarop de middelen ingezet worden om de doelen te bereiken. Op grond van het totaal aan waarden werd de bevolking statistisch ingedeeld in de zeven segmenten die weergegeven zijn in figuur 1a; het procentuele aandeel op de totale bevolking is in het betreffende segment aangegeven. Aan de rand van de figuur zijn de voor deze groepen maatgevende doelstellingen weergegeven. Zo zien de 'Zakelijken' (8 %) een comfortabel en stimulerend leven als uiteindelijke waarde, terwijl het voor de 'Zorgzamen' (14 %) vooral draait om gelijkheid en 'een wereld in vrede'. De rechterkant van de figuur wordt gedomineerd door vrouwen, de linkerheft door mannen; de bovenste helft door hoger opgeleiden en de onderste helft door lager opgeleiden. In het midden van de figuur zijn de Evenwichtigen weergegeven die de grootste groep vormen.

Figuur 1a Waardeoriëntaties (TNS/NIPO, MNP)

Het aantal van zeven segmenten is om praktische redenen nog te groot om de samenhang tussen waarden en samenleving schematisch zichtbaar te maken. Daarom is de verdere beschouwing gebaseerd op de twee belangrijkste contrasten (assen) en daarmee op de vier belangrijkste oriëntaties die in het enquêtémateriaal (statistisch) zichtbaar zijn. Zoals aangegeven in figuur 1a zijn deze contrasten *Geven* versus *Nemen* op de horizontale as en *Kleine wereld* versus *Grote wereld* op de verticale as. Uiteraard zal het meenemen van meer contrasten tot meer nuances leiden, maar in ieder geval geven deze eerste twee contrasten de verschillen in waardeoriëntaties (statistisch) het beste weer. Op basis van de vertaling naar deze 2 assen ontstaan in figuur 2 nu vier wereldbeelden. In figuur 1b zijn de waarden weergegeven die in de enquête als representatief voor de vier kwadranten naar voren kwamen.

Figuur 1b

De waardeoriëntaties in de vier kwadranten zijn op te vatten als 'mind sets' of 'wereldbeelden', het geheel aan kennis en waarden van waaruit mensen zich oriënteren, doelen formuleren en die doelen vervolgens nastreven. In die wisselwerking gaat het vooral over het waarnemen en het denken waarmee aan de waarnemingen betekenis wordt gegeven. Maar omdat in de wisselwerking tussen waarden en samenleving zo sterk de wisselwerking tussen 'buiten' en 'binnen' besloten ligt, wordt toch ook nog de as 'binnen-buiten' toegevoegd;

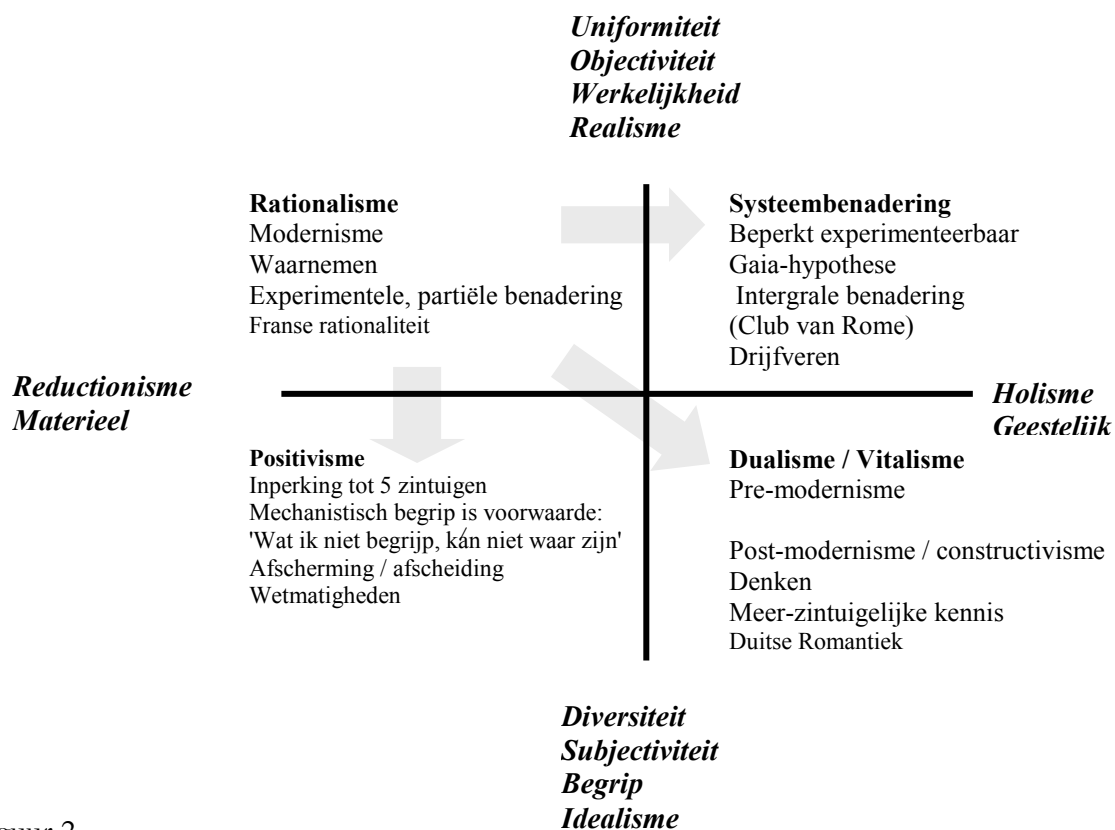
- 'binnen' staat hier in tussen -denken- en -begrip- ,
- 'buiten' tussen -waarnemen- en -werkelijkheid- .

Daarmee ontstaan dus eigenlijk 2 x 4 wereldbeelden; vier beelden van de 'binnenwereld' en vier beelden van de 'buitenwereld', die tot op zekere hoogte met elkaar zullen samenhangen. Juist die samenhang kan licht werpen op de hier voorliggende vraag.

Beelden van de binnenwereld

Vertrekkend vanuit de waardeoriëntaties is de vertaalslag gemaakt naar de binnenwereld, d.w.z. de manier waarop kennis wordt vergaard en de wereld wordt geïnterpreteerd (Miller-Bawden diagram).

- Op de horizontale as is de materialistische waardeoriëntatie vertaald in *reductionisme*. Hierbij wordt de werkelijkheid mechanistisch begrepen door haar tot steeds kleinere delen te reduceren. De immateriële tegenpool hiervan kan als *holisme* gezien worden, waarbij juist gepoogd wordt de wereld als één geheel, of zelfs als één organisme te begrijpen.
- Op de verticale as is aan de onderkant de oriëntatie op de kleine wereld op te vatten als een toelaten van *diversiteit* op kleinere fysieke of sociale schaal en het toekennen van betekenis aan de eigen waarden. Oriëntatie op de grote wereld aan de bovenkant betekent een streven naar *uniformiteit* en gerichtheid op een universele, objectieve werkelijkheid.

Figuur 2

Deze twee tegenstellingen, zoals die door de horizontale en verticale as worden weergegeven, vormen de volgende vier 'beelden van de binnenwereld'. Het gaat daarbij dus primair over de manier hoe de wereld op basis van waarnemen en denken geïnterpreteerd wordt:

- De combinatie van **subjectiviteit en holisme** (*rechts-onder*) kan in eerste instantie gezien worden als het pre-Modernisme. De eigen, subjectieve religieuze beleving nam hierin een belangrijke plaats in, en bood een alles omvattend dualistisch wereldbeeld; de tweeledigheid van de mens met zowel een geestelijke als een fysieke component. De beleving was nog in sterkere mate collectief, en in mindere mate individueel dan nu het geval is. De verzwakking

van de geestelijke beleving en het daardoor toenemende materialisme, alsmede de voortgaande trend naar individualisering hebben een (middelpuntvliedend) proces van veruiterlijking op gang gebracht, dat tot uitdrukking kwam in de dogmatisering van het geestelijk leven door de geïnstitutionaliseerde kerk. Van hieruit werd de oversteek gemaakt naar het Modernisme, d.w.z. van rechtsonder in figuur 2 naar linksboven.

- De ‘moderne’ prestatie­maatschappij kon zo bijzonder succesvol zijn dankzij de nieuwe **geobjectiverde rationaliteit** die eigen was aan de Verlichting (*links-boven* in figuur 2). Als ideaal van de Verlichting en de Franse revolutie kwam het motto Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap naar voren, wat lange tijd als een interne tegenstrijdigheid werd gezien. Hoewel Descartes nog een dualist was en daarmee een representant van het oude wereldbeeld, werd het rationele denken maatgevend voor de verdere ontwikkeling.
De rol van de kerk wordt geleidelijk overgenomen door de wetenschap. Het wetenschappelijke systeem accumuleert kennis, zoals het nu snel groeiende economische systeem kapitaal accumuleert, met risico's van doel-middel omkering. Vanuit het materialistische standpunt wordt het functioneren van mens en wereld begrepen vanuit chemie en fysica. De waarheidspretenties zijn universeel. Experimentele, reproduceerbare kennis wordt gegeneraliseerd en zo mogelijk bevestigd door mechanistisch begrip van de werkelijkheid. De nieuwe techniek versnelt de eveneens al heel lang werkzame trend naar schaalvergroting en uiteindelijk globalisering. De benadering is echter reductionistisch en partiëel, wat een ingebouwde zwakte van dit wereldbeeld zal blijken te zijn en o.a. als oorzaak kan worden gezien voor de huidige duurzaamheids-problematiek. De economie – ecologie samenhang wordt steeds meer gezien vanuit individualistisch standpunt, met een steeds verder gaande privatisering van wat in andere wereldbeelden meer als collectieve kwaliteiten wordt gezien, zoals grondstoffen en ecologische voorraden.
De consument probeert zijn uit het zicht geraakte –zijn- gestalte te geven via –hebben-. Het hebben wordt de ‘displaced meaning’ van het zijn. Door middel van het consumptiepatroon wordt ‘verschoven betekenis’ gegeven aan de zoekgeraakte identiteit. In de huidige tijd moet de 4x4 SUV verwijzen naar de ware aard van de eigenaar als natuurliefhebber of als onderdeel van de natuur zelf. Morele kwaliteiten veruiterlijken tot leefregels en steeds meer gedetailleerde wetgeving. Menselijke omgangsvormen veruiterlijken tot juridische claims.

De verdere ontwikkeling van de opvattingen over waarnemen en denken verloopt nu, deels gelijktijdig, langs drie verschillende routes (zie de pijlen binnen het schema van figuur 2):

- 1 In de eerste plaats ontstaat als teleurstelling over het Modernisme het post-Modernisme; dat wil zeggen de weg terug naar *rechts-onder* in de figuur 2. Als reactie op het Franse rationalisme was in de 19^e eeuw al de Duitse Romantiek tot bloei gekomen, waarin de eigen subjectieve en religieuze beleving weer centraal kwam te staan. In de 20^e eeuw na holocaust, atoombom, milieu-verwoesting en morele ontaarding constateert Wittgenstein dat wetenschap en techniek de wereld weliswaar zullen verenigen, maar dat er geen vrede zal heersen. Het Modernisme met haar universele waarheidspretenties wordt failliet verklaard. De werkelijkheid is niet universeel kenbaar, zij is altijd een construct vanuit het perspectief van de waarnemer. De absolute betekenis van de rationele wetenschap als bron van kennis wordt gerelativeerd. Hier gaat het juist om een sterk relativisme, waarbij de wereld nauwelijks meer gekend kan worden, ook niet via de wetenschap; de subjectiviteit is daarvoor te groot. Zo betoogt Feyerabend dat er naast die wetenschap ook andere valide bronnen zijn voor menselijke kennis: kennis van ‘binnenuit’ en kennis zoals die is opgedaan door andere culturen. Omdat daarmee ook kennisbronnen worden erkend die uitstijgen boven de waarnemingen op basis van de (eerste) vijf zintuigen, staat de aanpak met name op gespannen voet met het rationalisme en het latere positivisme (*linksonder*).

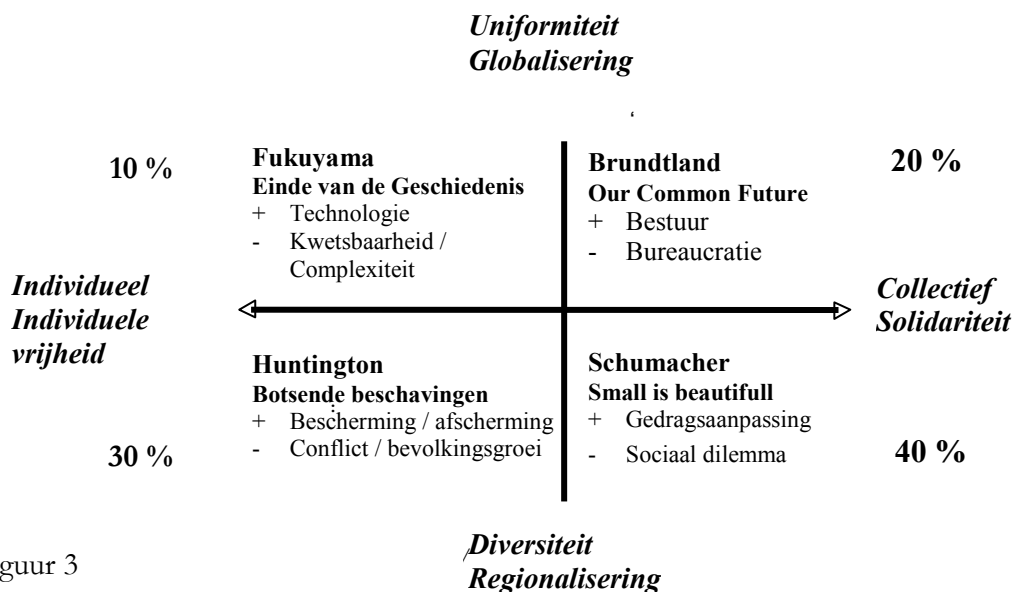
- 2 Als reactie op deze ontwikkeling en met het in zicht komen van de eindige draagkracht van het systeem aarde wat betreft voedselvoorziening, grondstoffenvoorraden, energievoorziening en ecologische draagkracht (eutrofiëring, verlies aan biodiversiteit, ozonlaagaantasting, klimaatverandering), werd in de jaren '70 bepleit om wat betreft het beheer van die collectieve kwaliteiten opnieuw het principe van solidariteit / broederschap naast het principe van de individuele vrijheid te plaatsen. Het moet daarbij noodzakelijkerwijze gaan om universele kennis die het totale systeem beschrijft en in staat is de grenzen van de mondiale draagkracht te verkennen. Om de minpunten van de partiële benadering (van links-boven) te verkleinen wordt *–rechts-boven–* zo geïntegreerd mogelijke ('holistische') kennis opgebouwd. De rationele kennis wordt ingezet om het totale systeem door middel van wiskundige (computer-)modellen zo volledig mogelijk te beschrijven. Voorbeelden zijn de systeemmodellen voor de interactie tussen economische, ecologische en sociale kwaliteiten op wereldschaal. Ook worden nog holistischer benaderingen gevolgd zoals door Lovelock met zijn Gaia-hypothese, waarin de aarde wordt opgevat als een zichzelf regulerend, complex systeem. Zijn zienswijze ligt zeer dicht aan tegen het veel oudere idee (ondermeer vanuit andere culturen) dat de aarde een levend organisme is. Het vraagstuk van de zelfregulering is weer actueel bij de huidige, al dan niet door de mens veroorzaakte, klimaatverandering. De beperkte experimenteerbaarheid met het 'systeem aarde' onderscheidt de wetenschapsbeoefening in dit wereldbeeld van die in het oorspronkelijke Modernisme waarin het herhaalbare (maar altijd partiële) laboratorium-experiment centraal stond. Dit wereldbeeld van de 'systeembenadering' (rechts-boven) grenst niet voor niets aan het post-modernistische wereldbeeld (rechts-onder). Het blijkt steeds moeilijker om bij het waarnemen en denken over de wereld als één geheel systeem, de universalistische pretenties die ook bij dit wereldbeeld (rechts-boven) horen, vol te houden. De objectieve waarneming blijkt bij dit soort vraagstukken veel subjectiever dan aanvankelijk werd gedacht.
- 3 Als reactie op de Franse Verlichting ten tijde van de revolutie aan het eind van de 18e eeuw, met de sterke dominantie van het denken, werd, zoals gezegd de 19e eeuw beheerst door de Duitse Romantiek, waarbij het 'voelen' aan betekenis won. Deze ontwikkeling, die terug gaat naar rechts-onder in het bijzonder de daarin sterker worden dualistische, spirituele component, roept aan het begin van de 20e eeuw een reactie op. Het Verlichtingsdenken versmalt (verder) tot het positivisme (*links-onder*). Vanuit een wantrouwen jegens de menselijke waarneming wordt door de Wiener Kreis gesteld dat de werkelijkheid alleen gekend kan worden via de vijf zintuigen. Alleen wat vervolgens met het denken mechanistisch begrepen kan worden is als 'waar' aan te merken. Hoewel er door deze afscheiding een zekere diversiteit ontstaat, wordt de werkelijkheidsopvatting die buiten de zelf gekozen –5 zintuigen- begrenzing ligt, niet geaccepteerd; 'wat ik niet begrijp kan niet waar zijn'. Het positivisme (links-onder) is een verdere veruiterlijking, dogmatisering van het rationalisme (links-boven). Vanuit een groeiend wantrouwen ten aanzien van de menselijke waarneming is hier geleidelijk het besef verloren gegaan dat de mens burger is van zowel een materiële als een geestelijke wereld. De materiële wereld kan alleen nog gekend worden via de geïnstitutionaliseerde wetenschap en de geestelijke wereld alleen nog via de geïnstitutionaliseerde kerk. Daarmee wordt de waarneming vanuit de mens zelf naar buiten geplaatst. Het netto resultaat van die *middelpuntvliepende* beweging is dat de mens steeds minder zelf het standpunt bepaalt van waaruit hij de wereld waarneemt.

Zoals impliciet is aangegeven moet geconstateerd worden dat het domineren van een wereldbeeld of opvatting nogal tijdgebonden is; in ieder tijdgewricht domineert een van de vier wereldbeelden. Tussen de wereldbeelden en bijbehorende wetenschapopvattingen bestaan blijkbaar moeilijk overbrugbare, paradigmatische verschillen. De voortdurende strijd tussen meer materialistische en meer 'geestelijke' (in de breedst denkbare zin) werkelijkheidsopvattingen is daar onderdeel van. Globaal genomen lopen de materialistische opvattingen gelijk op met de reductionistische linker helften van de figuren 2 en 3, en sporen de meer 'geestelijk' georiënteerde zienswijzen met de

- rechterhelften. Na eeuwen van strijd en oorlogen tussen materialisten en dualisten zijn de tegenstellingen nog steeds groot en vooral nog nauwelijks overbrugbaar, ondanks:
- de in de fundamentele fysica waargenomen vervaging van de begrippen materie, energie en 'geest', waar elementaire deeltjes zich afwisselend wel en niet materialiseren;
  - de overweldigende hoeveelheid waarnemingen, ervaringen en aanwijzingen die uitstijgen boven het zelfingeperkte denkraam van de formele positivistische wetenschapsbeoefening en de tot vijf zintuigen teruggebrachte werkelijkheidsdefinitie;
  - de ontwikkeling van de wetenschapsfilosofie waarbij Feyerabend's ruimere opvattingen over de wetenschappelijke methode ('Against Method') breed geaccepteerd lijken. In tegenstelling met de positivisten ziet Feyerabend naast de positivistische wetenschap ook het 'weten van binnenuit' (gnostiek) en de ervaring van andere culturen als valide bronnen van kennis.

Beelden van de buitenwereld

Op basis van dezelfde twee meest uitgesproken contrasten uit de enquêtes en aansluitend bij de beelden van de binnenwereld, zijn nu vier oriëntaties ofwel vier standpunten afgeleid voor de buitenwereld. In figuur 3 zijn deze uitgangspunten of standpunten respectievelijk vertaald in *Individuele vrijheid* versus *Solidariteit* op de horizontale as en *Globalisering* versus *Regionalisering* op de verticale as. Hierbij kan Individuele vrijheid gezien worden als een dominerende rol voor de vrije markt en Solidariteit als een dominerende rol voor een overheid of collectief bestuur. Vanuit deze standpunten kunnen vier wereldbeelden worden onderscheiden die voor de waargenomen waardepatronen het meest representatief zijn. Ook deze wereldbeelden zijn op te vatten als 'mind sets', het geheel aan kennis van waaruit mensen zich oriënteren en handelen, maar ook de wereld verklaren en toekomstverwachtingen uitspreken. Om die 'mindsets' te gemakkelijk te typeren kan eenvoudigweg naar buiten gekeken worden, waar die wereldbeelden gestalte hebben gegeven aan de 'werkelijke' wereld:

Figuur 3

- De *links-boven* gegeven combinatie van Globalisering met de Individuele vrijheid (efficiëntie van de vrije markt) representeert de huidige *prestatie maatschappij*. Het is in sterke mate gebaseerd op de uitgangspunten van Verlichting en rationalisme zoals overeenkomstig *links-boven* weergegeven in figuur 2. Fukuyama zag in de resulterende trend naar een marktgerichte, globaliserende samenleving de beste oplossing voor een maximale

economische groei en maatschappelijke vooruitgang en daarmee het 'Einde van de Geschiedenis'. In deze liberale, individualiserende en op doelmatigheid gerichte wereld is de economische groei inderdaad hoog; in de EU-15 is het inkomen per hoofd in 2040 meer dan 2.4 x het niveau van 2000 (CPB), dus 140 % hoger. De ecologische risico's zijn echter ook groot, met name klimaatverandering omdat het mondiale energieverbruik bij doorwerking van dit wereldbeeld in het midden van deze eeuw 4x zo hoog zal zijn als nu. In dit globaliserende wereldbeeld met wereldwijde 'modernisering' zal, dankzij de veranderende rol van vrouwen (emancipatie), de bevolking in het midden van deze eeuw stabiliseren op 9 miljard mensen. In Nederland zal de bevolking dan haar maximale omvang bereiken van 20 miljoen mensen, waarvan 6 a 7 miljoen allochtonen, met name ten gevolge van arbeidsmigratie.

Zoals aangegeven is de partiele, reductionistische benadering echter (per definitie) de inherente zwakte van dit wereldbeeld en kan als oorzaak worden gezien van de huidige duurzaamheidsproblematiek. Dit wereldbeeld vertoont daardoor de trekken van Goethes tovenaarsleerling. Bij afwezigheid van de tovenaars wordt met de slechts partiele kennis van de leerling aan het goeddeels onbegrepen –systeem aarde- gesleuteld. Loggemaakte krachten kunnen in tweede instantie niet meer beheerst worden en leiden op termijn tot steeds grotere problemen die steeds ingrijpender oplossingen vergen. Een voorbeeld is de wereldvoedselsituatie aan het eind van de 19^e eeuw toen er onvoldoende stikstof (N) in het bodemsysteem aanwezig bleek om de groeiende wereldbevolking te kunnen voeden. Na uitvinding van de kunstmatige (atmosferische) stikstofbinding (kunstmest) aan het begin van de 20^e eeuw kon de bevolking doorgroeien naar ruim 6 miljard nu en 9 miljard straks. Daarbij doen zich dan weer nieuwe, grotere problemen voor, zoals energievoorziening en klimaatverandering, eutrofiering en grondstoffenuitputting.

- *Rechts-boven* geeft in de combinatie van Globalisering met Solidariteit de duurzame ontwikkeling weer zoals door Cie Brundtland gezien werd in 'Our Common Future'. Beheer van de collectieve schaarste zou gerealiseerd moeten worden door een vorm van bestuur op een hoger schaalniveau, zoals de Europese Unie of de Verenigde Naties. Gebaseerd op de systeembenadering als beeld van de corresponderende binnenwereld (figuur 2) worden de grenzen aan de (mondiale) ecologische draagkracht wat betreft de koolstof (CO₂-) en stikstof(N-) cyclus, waterbeschikbaarheid en biodiversiteit door een geaccepteerde institutie, zoals de VN, door middel van regels en verdragen doorvertaald naar lagere schaalniveaus, o.a. Europa. Het Kyoto-protocol is hiervan een typisch voorbeeld; de taakstelling waar Nederland aan moet voldoen is op een transparante manier afgeleid van de geschatte taakstelling voor de wereld als geheel.

Sociale rechtvaardigheid wordt als een onmisbaar element gezien om de spanning tussen economie en ecologie op te lossen. De bijbehorende lagere economische groei in Europa wordt in dit wereldbeeld geaccepteerd; het inkomensniveau zal in 2040 naar verwachting 1.8 x zo hoog zijn als in 2000. Ook in dit wereldbeeld stabiliseert de wereldbevolking in het midden van de eeuw op het niveau van 9 miljard en neemt de Nederlandse bevolking toe tot ca 20 miljoen mensen, waarvan ca. 1/3 allochtonen met name als gevolg van gezinshereniging.

- De combinatie van Solidariteit en Regionalisering (*rechts-onder*) levert een wereldbeeld dat sterk betrokken is op de nabije sociale en fysieke omgeving. Het is de wereld van Schumacher's 'Small is Beautiful'. Gemeenschapszin, burgerlijke verantwoordelijkheid en sociaal-culturele diversiteit staan in dit wereldbeeld hoog aangeschreven; immateriële zaken als vrije tijd en gemeenschappelijke identiteit worden belangrijk gevonden; geld maakt niet gelukkig. Dat is maar goed ook want het inkomen per hoofd is hier in 2040 'slechts' 1.4 x het inkomen in 2000, dus 40 % hoger. De betrokkenheid op de eigen lokale omgeving leidt tot een voorkeur voor een zekere mate van zelfvoorziening en voorzieningszekerheid van voedsel en energie.

Vanuit dit wereldbeeld hebben de anti-globalisten en anders-globalisten de voorstanders van het Fukuyama-wereldbeeld er reeds lang op gewezen dat een eenzijdige liberale globaliserende eenzijdig economische ontwikkeling, grote culturele risico's in zich houdt. Op 11 september 2001 hebben zij vooralsnog hun gelijk gekregen. Mede als gevolg van het hoge tempo van globalisering en modernisering is een terugslag gekomen.

- Sindsdien is de wereld (*links-onder*) terecht gekomen in een fragmentatieproces, met behoud van de eenzijdig economische en individualiserende krachten. Deze door Huntington in 'Botsende Beschavingen' voorziene ontwikkeling leidt onder andere tot hernieuwde blokvorming tussen het vanouds 'christelijk-culturele' westen en de islamitische wereld. Evenals voor de binnenwereld van figuur 2 zijn ook voor de beelden van de buitenwereld afscherming en inperking de belangrijkste trefwoorden. De aanhangers van dit wereldbeeld zijn sterk gericht op (nationale) veiligheid en afscherming van de sociale bedreigingen van de grotere buitenwereld. De voorkeur voor de vrije (arbiets-)markt wordt getemperd doordat vrijhandel als bedreiging voor de werkgelegenheid wordt gezien. Door uitsluiting van kwetsbare gebieden zal modernisering en vrouwen-emancipatie uitblijven waardoor de wereldbevolking in het midden van de eeuw de 11 miljard zal bereiken en daarna zal blijven doorstijgen met alle ecologische risico's van dien. De zeer ongelijke welvaartverdeling zal leiden tot voortgaande mondiale spanningen en conflicten, met als reactie meer beveiliging en minder immigranten. De omvang van de Nederlandse bevolking zal licht toenemen tot 17 miljoen, waarvan er 5 miljoen allochtoon zullen zijn.

Balans van de geschiedenis

De geschiedenis kan blijkbaar opgevat worden als een onvolwassen zwerftocht door de vier wereldbeelden; van het ene uiterste naar het andere. De buitenwereld is na verloop van tijd een afspiegeling van de binnenwereld en roept daar reacties op. Zo riep het Franse Rationalisme (*links-boven*) de Duitse Romantiek op (*rechts-onder*), die weer gevolgd werd door het Positivisme (*links-onder*) als extremere vorm van het Rationalisme. Deze bewegingen lijken zich af te spelen rond de (zeer) lange termijn trend van rechts naar links in de figuur, d.w.z. in de richting van individualisering met technologisch bijproduct daarvan, uniformering en globalisering. Deze bewegingen hebben de volgende gevolgen:

- *Middelpuntvliedende krachten* nemen toe; door verplaatsen van het (menselijke) standpunt naar buiten worden noodzakelijkerwijze de waarnemingen éenzijdiger, wat weer tot nog grotere éenzijdigheid in het standpunt, d.w.z. het wereldbeeld leidt. De radicalisering, d.w.z. het middelpuntvliedende proces naar de buitenkant van de wereldbeelden, houdt zichzelf daardoor in stand, met als uiteindelijk resultaat religieus, wetenschappelijk en consumptief-fundamentalisme.
- *Fragmentatie* van de werkelijkheidsopvatting, hetzij in de sterk gereduceerde materiële werkelijkheid van het positivisme (*links-onder*), hetzij in het wegvallen van enig houvast in het vergaande relativisme van het Post-Modernisme (*rechts-onder*); De bedoelingen van de 'solidaire' globalisten (rechts-boven), om mondiale problemen op te lossen door ze in samenhang te begrijpen, worden door deze positivistische en relativistische krachten gefrustreerd. De verschillende opvattingen staan thans gelijktijdig tegenover elkaar en lijken te polariseren.
- *Conflicten* nemen onvermijdelijk in hevigheid toe zolang de middelpuntvliedende krachten toenemen. De bijbehorende dogmatisering schept goeddeels kunstmatige tegenstellingen die (bijna per definitie) voorbijgaan aan de kern van de zaak. Zo is het huidige, in omvang toenemende conflict tussen de Islamitische wereld en het 'Christelijke Westen' voor een groot deel (slechts) een irrelevant en abusievelijk conflict tussen twee dogmatische stelsels. Onder druk van politieke macht hebben die zich vanuit een nagenoeg dezelfde religieuze inhoud in twee verschillende richtingen ontwikkeld. Het conflict is daardoor goeddeels een misverstand dat alleen opgeheven kan worden door terug te keren naar het oorspronkelijke vertrekpunt,

waarvan vermoed kan worden dat het in het midden van de figuur, tussen de wereldbeelden in moet liggen.

- De *fysieke draagkracht* van het systeem-aarde komt in zicht. In de partiële, gereduceerde benadering worden problemen ook partiël opgelost, waardoor ze later in grotere omvang terugkomen. Als gevolg van de doel-middel omkering nemen de materiële behoeften toe tot een niveau dat nu al moeilijk inpasbaar is binnen de beschikbare grondstoffen- en ecologische voorraden. De samenhang tussen de menselijke doelstellingen, zoals die voortkomen uit de waardeoriëntaties (uit figuur 1), en de beschikbare middelen, zoals die door de wetenschap gekend zouden moeten worden, is verloren gegaan.

Verlies van samenhang

Achter al deze problemen lijkt daarmee één gemeenschappelijke noemer aanwezig; het verlies van samenhang. Op alle terreinen van de samenleving treedt fragmentatie en éénzijdigheid op. Op economisch, ecologisch en sociaal-cultureel gebied worden afzonderlijk doelstellingen nagestreefd, met risico op omkering van doelen en middelen. Ook worden die wezenlijk verschillende gebieden steeds meer vanuit één en hetzelfde wereldbeeld bekeken. Samenhangend hiermee worden problemen partieel opgelost en komen, zoals eerder aangegeven, dan na verloop van tijd als grotere problemen terug. Media zoeken, deels uit commerciële noodzaak steeds meer hun eigen niche en worden steeds éénzijdiger om de éénzijdige achterban te blijven boeien. Hierdoor wordt ook de waardeoriëntatie, die achter de wereldbeelden ligt, steeds éénzijdiger en neemt de kans op polarisatie steeds verder toe.

Als veel van de problemen voortkomen uit de éénzijdigheid van de respectievelijke waardeoriëntaties en wereldbeelden, dan is de kernvraag hoe de middelpuntzoekende krachten versterkt, en de samenhang hersteld zou kunnen worden. Die vraag is aan de orde voor zowel het collectieve, macro-niveau als voor het individuele niveau van de eigen waardeoriëntatie:

Samenhang van wereldbeelden; Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap

Op het collectieve, macro-niveau gaat het om het streven naar de samenhang tussen de verschillende wereldbeelden. Een belangrijke aanzet daarvoor ligt aan de oorsprong van het huidige maatschappijbeeld zelf; de Verlichting. Als leidend motief kwam ten tijde van de Franse revolutie het thema Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap naar voren. Dit thema toont een opvallende overeenkomst met de assen van de wereldbeelden zoals die uit de actuele waardeoriëntaties naar voren komen.

Het Vrijheidsprincipe komt overeen met -individuele vrijheid- op het linkeruiteinde van de horizontale as in figuur 3. Aan het andere, rechter uiteinde van die as gaat het om Solidariteit, wat synoniem is met Broederschap. De verticale as geeft de (mate van) Gelijkheid weer. Het gaat hier namelijk niet zozeer om de huidige problematiek van regionalisering versus globalisering, maar meer algemeen om diversiteit (onder) versus uniformiteit (boven); in hoeverre wordt gestreefd naar behoud van sociale en culturele diversiteit, dan wel naar wereldwijde uniformiteit (MacDonalds).

Het is steeds de vraag geweest in hoeverre Vrijheid verenigbaar kon zijn met Gelijkheid en Broederschap. Rudolf Steiner heeft aangegeven dat het Vrijheidsprincipe oorspronkelijk bedoeld was voor het geestelijk-culturele leven en het Broederschaps-principe voor de 'stofwisseling' tussen economie en ecologie. Het huidige duurzaamheidsprobleem heeft betrekking op de voortgaande omzetting van ecologische naar economische kwaliteiten, waarbij de uitwisseling van stoffstromen zoals koolstof (klimaatprobleem) en stikstof (eutrofiëring) sterk wordt geïntensiveerd. Gelijkheid zou betrekking hebben op de institutionele rol van staat en recht, waarvoor alle mensen gelijk zijn. Dat betekent dat -vrijheid-, of -liberalisme- betekenisloze begrippen zijn als die niet in samenhang betrokken worden op de respectievelijke levensgebieden waarvoor ze bedoeld zijn.

Door de voortgaande trend naar individualisering en materialisering (naar links in het schema) zijn in de huidige samenleving economie en ecologie echter meer verbonden geraakt met het principe van de individuele vrijheid. De verdeling van grondstoffen en ecologische voorraden is sterk gebaseerd op de vrije markt en in mindere mate op gelijke aanspraken ten aanzien van een gemeenschappelijk erfgoed, zoals de zonen van de boer als broeders gelijke aanspraken hebben op het nagelaten land. In het nu dominerende wereldbeeld van de prestatie maatschappij (individualisering en globalisering) betekent dat een sterke trend naar privatisering van collectieve, ecologische kwaliteiten. De benutting van het ecologische systeem komt daardoor steeds meer buiten bereik van de armen die, zoals in de geschiedenis steeds gebeurd is, die ecologische voorraden nodig hebben om minder arm te worden; een voorbeeld is visvangst. Tegelijkertijd komt het geestelijk-culturele leven, waarvoor het vrijheidsprincipe moet gelden, opnieuw onder invloed van het gelijkheidsprincipe als gevolg van de ver voortgeschreden dogmatisering. Wat betreft de religie ging het in de afgelopen eeuwen om de geïnstitutionaliseerde kerk en gaat het nu om de geïnstitutionaliseerde Islam. De geïnstitutionaliseerde wetenschap heeft dat voetspoor gevolgd en net als de kerk de waarheidsbeleving op eigen gezag versmald (positivisme). Op de verschillende maatschappelijke terreinen leidt dat tot fundamentalisme. Deze ontwikkeling is synoniem met de eerder genoemde radicalisering van de wereldbeelden bij de voortgaande middelpuntvliedende krachten.

Samenhang van waarden

Op het individuele (micro-)niveau gaat het om de samenhang van waarden binnen de eigen waardeoriëntatie. Door het Nexus-instituut is onlangs nog gewezen op de betekenis van *Die Schlafwandler* van de Duitse schrijver Hermann Broch (1932). Broch wijst er op dat in de 20^e eeuw geen verval van waarden optreedt, maar eerder een verabsolutering. De zakenman streeft naar meer geld, de wetenschap naar meer technologie en de politicus naar meer macht. Gevolgen daarvan zijn commercialisering, technologisering en politisering. De samenhang tussen deze kwaliteiten en daarmee het universele doel van de menselijke waardigheid gaat op die manier verloren. Ook in de individuele waardeoriëntaties van figuur 1a treedt dus radicalisering op en worden steeds extremere oriëntaties gezocht. Eenzijdige oriëntaties worden versterkt. Zo worden, geheel voorspelbaar in het licht van de overheersende trends naar links in alle getoonde schema's, in een actuele tv-reclame voor een biermerk de 'hard'-mannelijke eigenschappen uit figuur 1b verheerlijkt na een periode van betrekkelijke emancipatie. Mensen zijn echter niet 'Geëngageerd' of 'Genieter', maar zijn tot op grote hoogte alles tegelijkertijd (of zouden dat moeten zijn). De samenhang tussen de verschillende waardeoriëntaties zou groter moeten worden. Vergroting van de samenhang van individuele waarden (in de binnenwereld) zal ook tot grotere samenhang in de beelden van de buitenwereld leiden.

Burger van vier werelden

Als het er dus om zou gaan de samenhang tussen de verschillende wereldbeelden en waardeoriëntaties te vergroten en daarmee éénzijdigheid of zelfs radicalisering te vermijden, dan is natuurlijk een belangrijke vraag welke houding de geënquêteerden van figuur 1 daarbij aannemen; is er een tendens om meer het midden van de figuur in plaats van de uitgesproken uitersten op te zoeken? In de enquête werd nagegaan hoeveel steun er in de bevolking aanwezig is voor de respectievelijke wereldbeelden, d.w.z. beelden van de buitenwereld.

Als het om de buitenwereld gaat voelt minder dan 10 % van de bevolking zich aangetrokken tot de huidige prestatie maatschappij (*links-boven*), hoewel bijna iedereen er dagelijks aan mee doet. De meerderheid van de bevolking gaf de voorkeur aan de 'klein is mooi' wereld (*rechts-onder*). Er is dus een neiging tot beweging van *links-boven* naar *rechts-onder*. Die voorkeur geldt voor alle politieke partijen. Zelfs stemmers op liberale partijen hebben in meerderheid een voorkeur voor de kleinschalige, solidaire wereld. Pas wanneer voor die algemene, door iedereen gedeelde voorkeur

wordt gecorrigeerd, ontstaat en patroon waarbij partijen op hun theoretische plaats terecht komen, bijvoorbeeld liberalen in mondiale markt van *links-boven*.

Als het om de binnenwereld gaat is een zelfde trend naar het wereldbeeld *rechts-onder* zichtbaar. In de enquêtes is dit niet bevraagd maar deze trend komt duidelijk naar voren uit de enorme maatschappelijke aandacht voor boeken als de DaVinci-code, Harry Potter en De Ban van de Ring. De belangstelling lijkt voort te komen uit het vermoeden dat meer balans gezocht wordt tussen materiële en geestelijke kanten (in meest brede zin) van mens en samenleving. Dit doet denken aan de post-Modernisten die in de eerste helft van de vorige eeuw dit verlangen al onder woorden brachten. Zo zag de Franfurter Schule kunst 'als laatste toevluchtsoord van het menselijk verlangen naar die andere maatschappij die achter de huidige ligt'.

Geconstateerd moet worden dat er ook in de collectieve beleving een grote behoefte is om meer samenhang te brengen in de menselijke waardenoriëntaties. De 'Evenwichtigen' uit figuur 1 brengen dat al tot uitdrukking. Het gaat om het inzicht dat de mens niet Zakelijk of Zorgzaam is, maar alles tegelijkertijd. De mens is niet een segment van figuur 1, maar de hele figuur. Een betere mens of een betere samenleving bevindt zich in het midden van wereldbeeld en waardeoriëntatie. In die zin moet de mens weer burger worden van alle vier werelden.

Praktische betekenis

De betekenis van deze gedachtegang zou dus liggen in het versterken van samenhang op micro-niveau tussen de eigen individuele waarde en op macro-niveau tussen de verschillende, daarop gebaseerde wereldbeelden. Daartoe zouden middelpuntzoekende krachten versterkt, en middelpuntvliedende krachten verzwakt moeten worden. Praktisch kan daaraan de volgende uitwerking gegeven worden:

- De samenhang in bestuur zou versterkt moeten worden. Dat wil zeggen dat de verschillende beleidsterreinen indringender met elkaar geconfronteerd zouden moeten worden dan nu het geval is. Conflicterende beleidslijnen zouden beter zichtbaar moeten worden. Daarnaast vergen decentralisatie en de onvermijdelijke bestuurlijke overgang naar een netwerkkorganisatie beslisregels die garanderen dat er uiteindelijk één plan of één concept komt in plaats van een groot aantal naast elkaar bestaande werkelijkheden. Concrete voorbeelden liggen in de ruimtelijke ordening waar de noodzakelijke macro-structuur ('wonen, werken en infrastructuur in de Randstad') niet vanzelf voortkomt uit de micro-structuur (lokaal / regionaal bestuur en private actoren).
- Verdere verfijning van regels voor het maatschappelijk functioneren zou voorkomen moeten worden. Deze vorm van 'dogmatisering' leidt uiteindelijk tot juridisering van het maatschappelijk leven. Uiteindelijk kan gedrag niet bepaald worden door wat 'juridisch mag', maar blijft de belangrijkste rol weggelegd voor 'wat hoort'. Zo is het criterium van 'goed wereldburgerschap' minstens zo goed operationeel te maken als extreem gedetailleerde wetgeving. De werkelijkheid kan niet gedelegeerd worden naar geïnstitutionaliseerde kerk, wetenschap of markt. Er zou meer op vertrouwd moeten worden dat de mens zelf een natuurlijke middelpuntzoekende kracht (naar het midden van figuur 1a) in zich heeft, zoals mede blijkt uit de omvangrijke enquêtes.
- Middelpuntvliedende (polariserende) krachten in de publieke waardeoriëntatie zouden afgezwakt moeten worden. Tegenover reclames die 'waarde-extremisme' oproepen, zoals de polarisatie van 'hard-mannelijke' versus 'zacht-vrouwelijke waarden (figuur 1b) zou media-aandacht moeten zijn voor middelpuntzoekende, samenhang vergrotende krachten (publieke omroep).

- De balans tussen collectieve en private kwaliteiten (en eigendomsverhoudingen) zou vanuit enkele basisprincipes in evenwicht gehouden moeten worden, wat neer zou komen op een herijking van de 'Commons'. Het Verlichtingsideaal van meer solidariteit met betrekking tot de economische-ecologische kringloop zou vertrekpunt kunnen zijn.
- Meer samenhang en evenwicht in de waardeoriëntaties is synoniem met emancipatie. Dat geldt ook voor de emancipatie van vrouwen. Om de wereldbevolking tegen het midden van deze eeuw te stabiliseren is de emancipatie van vrouwen een voorwaarde, omdat alleen dan de zgn. 'demografische transitie' op gang komt.
- De veel geroemde scheiding van Kerk en Staat zou (volgens Feyerabend) uitgebreid moeten worden naar de scheiding van Kerk, Staat en Wetenschap, omdat de (positivistische) wetenschap de gedogmatiseerde rol van de kerk heeft vergenomen. Maatschappelijk zouden andere bronnen van kennis volwaardiger meegenomen moeten worden. De toenemende polarisatie tussen positivisten en relativisten remt het begrip dat nu nodig is om actuele mondiale problemen zoals duurzaamheid aan te pakken.
- De Europese traditie blijkt in zich de waarborgen te hebben om de samenhang tussen de menselijke waarden en de samenleving te behouden en vormt daarom een goed vertrekpunt voor een maatschappelijke verankering van 'duurzaamheid'.